

UM I ETOS

NAPOMENA PRIREĐIVAČA

Mnogi istraživači savremene evropske filozofske misli (kao npr. H. Otman i M. Ridel), jednim od najznačajnijih događaja u evropskoj savremenoj filozofiji, posle Drugog svetskog rata, smatraju tzv. renesansu praktične filozofije. Osoben doprinos obnovi praktične filozofije šezdesetih godina XX veka, dala je i grupa jugoslovenskih filozofa okupljena oko časopisa „Praxis.“ U svom kritičkom razumevanju krize savremenog sveta, pripadnici jugoslovenske praksis filozofije, uočili su pretnje koje su ugrožavale izvorni pojam prakse i težili su da ga, u kontekstu evropske reaktualizacije praktične filozofije, rehabilituju. U knjizi M. Đurića i S. Žunjića „Die serbische Philosophie heute“ (1993), koja predstavlja najpouzdaniji domaći pregled najnovijeg stanja filozofske kulture u Srbiji, navedene su najznačajnije kontroverze i sporovi oko rehabilitacije velikih mislilaca evropske političke i filozofske misli: Aristotela, Makijavelija, Hobsa, Loka, Rusoa, Kanta, Hegela, Marksa, Vebera, Popera, Arent, Habermasa, Fukoa; zatim, filozofskih škola: Frankfurtske i Budimpeštanske; filozofskih struja: mladohegelovaca, neokantovaca, filozofskih teorija: meta-etike, strukturalizma, etike diskursa, kao i kontroverze između libertarizma i komunitarizma, koje su bile u fokusu pažnje naših filozofa.

Raspad praksis-grupe, koincidirao je sa rastućom političkom krizom jugoslovenskog društva, što je dovelo do neposrednijeg ulaska politike u žižu filozofskog interesa. Time praksis filozofija gubi svoj nekada veoma naglašeni kritički profil, i postaje deo različitih savremenih filozofskih struja.

Potiskivanju ključnih kritičkih resursa u jugoslovenskoj filozofiji s kraja prošlog veka, doprinela je ne samo politička i društvena kriza u zemlji, već i kritika filozofije uma i, posebno, polemika oko moderne i postmoderne. U izuzetno obimnoj, i ne uvek teorijski utemeljenoj srpskoj recepciji postmoderne, napadnuti su, ili relativizova-

ni, svi temeljni pojmovi moderne filozofije: um, kritika, autonomija, istina, a projekat prosvetiteljstva optužen je za totalitarizam.

Za filozofiju je karakteristično da ima potrebu za preispitivanjem svoje prošlosti – a u vremenima velikih kriza, kakva je ova kroz koju prolazimo – neophodno je, da se vratimo kritičkom razmatranju temeljnih pitanja praktične filozofije – problemu uma, slobode, autonomije, kritike, problemu odgovornosti, istine i laži u politici, moći i savesti, i drugim filozofskim pitanjima koja su nezaobilazna u razumevanju čovekovog sveta i njegovog delanja u političkoj zajednici.

Naravno, svesni smo da se do objektivnog uvida u „filozofsku situaciju vremena“ ne može doći naprečac i da, bez kritičkog preispitivanja kako domaće tako i svetske filozofske baštine, nema teorijski relevantnog odgovora ni na jedno pitanje s kojim se danas suočavamo, bilo da je reč o tragičnoj političkoj sudbini našeg naroda, ili sveta u kojem živimo.

Stoga je Institut za filozofiju i društvenu teoriju, pokušao da tematizujući problem *uma i etosa* pokrene raspravu najeminentnijih jugoslovenskih filozofa o krizi i perspektivama praktične filozofije i njenom značaju za razumevanje naše savremenosti. Osnovna zamisao je bila, da se kroz jedan ciklus predavanja i diskusija, preispitaju različiti aspekti složenog odnosa *uma i etosa* u evropskoj filozofskoj tradiciji, koje je ponovo reaktualizovano posle obnove diskusije o praktičnoj filozofiji. U želji da o ovom problemu čujemo najrelevantnija filozofska mišljenja uputili smo poziv najpoznatijim jugoslovenskim filozofima, čija je filozofska delatnost u drugoj polovini prošlog veka obeležila ne samo našu filozofsku kulturu, već i javni život u najširem smislu te reči.

Naša očekivanja da ćemo, posle završetka ovog ciklusa, biti u mogućnosti da u jednoj svesci časopisa *Filozofija i društvo* damo reprezentativan pregled svih filozofskih stanovišta o jednom tako važnom problemu, koji ima širi društveni, kulturni i politički značaj, nisu se ispunila, jer neki od naših filozofa, iz različitih razloga nisu bili u mogućnosti, ili nisu bili spremni, da se odazovu našem pozivu. Tako je pokušaj da se načini pregled svih najznačajnijih stanovišta u savremenoj jugoslovenskoj filozofiji, o problemu koji je bio predmet naših jednogodišnjih rasprava – samo delimično realizovan.

Iako dakle, tekstovi, koji se nalaze u ovom tematu, ne nude potpun uvid, u stanje domaćih rasprava o problemu *uma i etosa*, oni će

sigurno biti od velike pomoći svima onima koji žele da se upoznaju sa nekim od najvažnijih filozofskih gledišta i tendencija koje su bile prisutne u jugoslovenskoj filozofiji na kraju XX i početkom XXI veka. To je jedan od glavnih razloga zbog čega smo smatrali da je neophodno da ih u obliku jednog temata predočimo sudu naučne javnosti.

Grčki pojam „*ethos*“, koji je izvorno preuzet iz svakodnevnog govora obuhvata više aspekata, značenja i životnih formi. Ovim pojmom, u njegovom prvobitnom i osnovnom značenju bile su obuhvaćene granice koje omeđuju životni prostor ljudske zajednice. Savremena filološka i filozofska istraživanja pojma *etosa* pokazala su da već kod grčkih mislilaca postoji povezanost između pojma *hexis* i *ethos*.¹ Pojam *hexis* (lat. *habitus*) u aristotelovskom mišljenju označava jedno trajno stanje, jedno stečeno stanje stvorenog. Termin *ethos* kod Aristotela, s jedne strane označava aktivno držanje i učinak bića, a s druge strane zajednicu i običaj (*ethos*). Iz tog konteksta proizašao je Aristotelov pojam univerzalne pravde kao savršene moralnosti. Po Aristotelu zakoni i običaji određuju celokupno područje ljudskog života. Od Tome Akvinskog pa naovamo sve više se moralno – običajno shvata kao oblik naviknutosti na jedan životni stil, jedan *ethos*.

Kao i pojam *etosa* tako i pojam *uma* ima svoje poreklo u antičkoj filozofiji. Njegovo prvobitno značenje odnosilo se na čovekove saznavne i duhovne moći ali i na karakter sveta u kome čovek bivstvuje. Ta složena i višeznačna veza između umnosti, sveta i čoveka, koju su uočili već predsokratovci predstavlja crvenu nit celokupne evropske praktičke filozofije.

Višeznačnost pojmovne veze između *uma* i *etosa* je osnovno polazište našeg temata. Upravo tu raznolikost pristupa i složenost teme, osvetljavaju, kako se nadamo, i prilozima naših autora.

U osam autorskih priloga, koje u ovom tematskom bloku donosimo hronološkim redom, problem *uma* i *etosa* zahvaćen je iz najšire istorijske i najznačajnije problemske perspektive. Autori priloga u ovom tematu razmatraju različite aspekte odnosa *uma* i *etosa*, od grčkih predsokratovaca do savremenih zastupnika komunitarizma i neoliberalizma.

¹ Gerhard Funke, *Gewonheit*, (Archiv für Begriffsgeschichte), str. 81-82, Bon, 1961. Usp. i sl. u: Helmut Kron, *Ethos und Ethik*, Frankfurt am Main, 1960, str. 9-11.

Prvi prilog u ovom tematu Mihaila Markovića, *Um i etos: posledice njihovog razdvajanja i neophodnost njihovog jedinstva*, otvara pitanje uma i etosa u širokoj istorijskoj i problemskoj perspektivi i ukazuje na prirodu supstancijalne veze ovih pojmova u antici i uzrocima njenog postepenog razaranja u novom veku. Najdublji razdor između uma i etosa izazvala je, po Markoviću, moderna nauka, koja je s jedne strane svojim otkrićima i novim saznanjima znatno unapredila kvalitet ljudskog života, ali je, s druge strane pokazala restriktivan odnos, ne samo prema svim vrstama vrednosnih sudova, već i prema nekim dimenzijama uma. Pozitivno znanje novovekovne nauke, po Markovićevom mišljenju, karakteriše odsustvo etosa i bilo kakve vrste kritičke svesti o svrsi znanja, o tome kako se ono može upotrebiti na dobro čoveka i kako može biti zloupotrebjeno. Stoga je, po autorovom mišljenju, za uspostavljanje humanističke naučne kulture neophodna reafirmacija veze između uma i etosa u savremenoj nauci.

Osoben, i filozofski duboko utemeljen, pokušaj rehabilitacije veze uma i etosa u modernoj evropskoj filozofiji predstavlja filozofski projekt praktičke filozofije J. G. Fihtea, jednog od glavnih predstavnika nemačkog klasičnog idealizma, koji je ne samo svojim delom, već i svojim javnim činom nastojao da u stvarnosti potvrdi etos svoje filozofske misli. Jedna od glavnih poruka pisca Učenja o nauci jeste da „nauke nisu pronađene radi dokonog duhovnog zanimanja i za potrebe profinjenog luksuza“, već se moraju usmeriti prema najvišoj svrsi čovečanstva – oplemenjivanju ljudskog roda“. U svojim čuvenim predavanjima *O određenju naučnika* on je, kao glavni zadatak nauke i naučnika, video u „širenju humaniteta u najvišem smislu te reči.“ Jedan od ključnih uslova za ostvarenje humanijeg života na zemlji, po Fihteu, predstavlja stvaranje spoljašnjih uslova moralne slobode. Stoga je problem države i slobode, ostao stalna tema Fihteove filozofske misli, kako u ranim tako i u njegovim poznim spisima. Upravo razmatranjem problema države i slobode u Fihteovim u poznim spisima bavi se Danilo N. Basta u svom prilogu, *Država, pravo, carstvo slobode – praktičkofilozofske teme poznog Fihtea*.

U čemu se sastoji suštinska razlika u shvatanju uma i etosa u antičkoj i modernoj filozofiji? Kakav je odnos uma i etosa u modernoj političkoj teoriji, i u čemu je njegov značaj za razumevanje savremene politike. U svojoj reinterpetaciji Makijavelijevog

shvatanja virtus, Šelingovog shvatanja zla i Hegelovog pojma običajnosti, na ova pitanja pokušava da odgovori Simo Elaković, u svom prilogu *Kriza moderne kao kriza političkog – ka kritici običajnosnog uma*. Napetost koju je između uma i etosa uočio Makijaveli, utemeljivač moderne političke teorije, pojavljuje se u filozofskim sistemima kod filozofa nemačkog klasičnog idealizma (Šelinga i Hegela), kao problem krize „mere“ kriterijuma političkog odlučivanja. „Nevolju našeg vremena“, Elaković vidi kao posledicu procesa razdvajanja ja i sveta, što ima za rezultat redukovanje političkog uma koji za političko delovanje nema kriterijume običajnosnog totaliteta. To, po autoru, dovodi do rutiniziranja uma, a političko delanje se svodi na ogoljenu tehniku osvajanja i zadržavanja političke moći.

Oslanjajući se na Levinasove uvide u karakter zapadnoevropskog mišljenja, ali i na neke motive istočnog hrišćanstva, Savo Laušević u svom prilogu, *Bivstvovanje i odgovornost*, bavi se kritičkim razmatranjem klasične zapadnoevropske ontološke tradicije koja, po njegovom mišljenju, ima naglašen kosmocentrički, antropocentrički i egocentrički karakter. Autor nastoji da pokaže kako u savremenoj zapadnoj filozofiji opada značenje i važenje klasičnog ontološkog načela i da zbog toga kod savremenih zapadnoevropskih filozofa sve više dolazi do postepenog okreta od istraživanja bezličnog bivstvovanja prema traganju za jednom ontologijom ličnosti.

Nasuprot Lauševiću, Zagorka Golubović, ostajući u tradiciji ključnih filozofskih ideja zapadnoevropske filozofije morala, u svom radu *Principi moralnosti i princip slobode*, pokušava da odnosa uma i etosa razmotri u kontekstu pitanja ljudske slobode. Pristupajući ovom pitanju iz antropološke perspektive autorka smatra, da je bez obzira na različita filozofska stanovišta i različite koncepcije morala (Kant, Mil, Rasel, Sartr, Berlin), sloboda autentični voljni proces, koji je svojstven čoveku kao umnom biću, bez koga nije moguće postojanje moralnosti kao temeljne karakteristike ljudske individualnosti, ljudskosti i ljudskog delanja.

Kriza savremene umetnosti predstavlja paradigmatičan primer krize duhovnih vrednosti i jedno je od karakterističnih obeležja naše savremenosti. Ispitivanju glavnih uzroka te krize posvećen je prilog Mirka Zurovca, *Savremeni svet i kriza duhovnih vrednosti*. Glavni uzrok duhovne krize autor vidi u duhu modernih nauka za koje je

karakteristično da svoje predmete ne nalaze kao gotovu datost, već ga same određuju sa svog stanovišta i tako ga iz osnova proizvode. Tehnika je postala moćan instrument moderne vlasti: ona je omogućila koncentraciju moći u rukama tehničke, kulturne i političke uprave, masovne proizvodnje i potrošnje koja se automatski širi po celoj planeti. U dosta pesimističko tonu Zurovac ističe da je razvojem saznanja i ljudske moći nad prirodom, savremeni svet počeo da tone u noć nihilizma i da gubi smisao za sve što ima pečat individualnosti. U takvom svetu, po autorovom mišljenju, sve se, pa i sfera duhovnih vrednosti, svodi samo na ono što je korisno i delotvorno.

Odnos filozofije i etosa na vrlo zaoštren i provokativan način razmatra Jovan Arandžević, u svom radu sa naslovom „*Može li filozofija doprineti promeni etosa? Put od običajnog prema evropskom pravu*“. Autor u ovom radu nastoji da pokaže u čemu se sastoji suštinski karakter promena u savremenom srpskom društvu, ukazujući istovremeno, da i naša savremena filozofija stoji pred tim ključnim pitanjima, koja se bez njenog sudelovanja ne mogu na valjan način ni sagledati, a kamo li da se mogu uvideti putevi njihovog razrešenja. Ključnu ulogu filozofije, Arandžević ne vidi toliko u uspostavljanju modernih evropskih institucija i prihvatanju načela evropskog zakonodavstva, koliko u njenom uticaju na preobražaj izvornog etosa i uspostavljanju merila na kojima će biti utemeljeno, promišljanje, odlučivanje i praktično delanje pojedinca.

Pokušaj, ne samo vlastitog samorazumevanja, već i osvetljavanja šireg jugoslovenskog i političkog i kulturnog konteksta druge polovine XX veka, daje nam, jedan od doajena jugoslovenske filozofije Svetozar Stojanović u svom prilogu *O političkom i filozofskom identitetu – Od disidentskog marksiste do revolucionarnog demokrate*. Kao aktivni učesnik i svedok mnogih važnih događaja u našoj politici i kulturi, Stojanović kritički razmatra pojedine etape svog filozofskog rada i javnog delovanja. Prvu fazu svog razvitka autor karakteriše kao praxistički, revizionistički, disidentski marksizam i reformistički komunizam. Drugu fazu on vidi kao evoluciju svog stanovišta od postmarksizma i postkomunizma, a u periodu koji obuhvata poslednja decenija XX veka autor svoje teorijsko i političko stanovište određuje kao nemarksističko. To svoje stanovište autor naziva socijalekodemokratskim i smatra ga najbližim zapadnoevropskoj socijaldemokratiji.

Stavljajući, u ovoj diskusiji, akcenat na ispitivanje odnosa uma i etosa, želeli smo da među jugoslovenskim filozofima otvorimo diskusiju u kojoj će moći da se iskažu sve razlike i mogućnosti naše filozofije danas. Pokušali smo da u filozofskom dijalogu koji se odvijao u atmosferi punoj kolegijalnog uvažavanja i saradnje, doprinesemo stvaranju uslova koji će omogućiti što jasnije profilisanje različitih filozofskih stanovišta i iskazivanje osobenih teorijskih senzibiliteta. Istinsko uvažavanje među filozofima različitih orijentacija trebalo bi da u jednoj sredini koja je, naročito u poslednjoj deceniji, tek minulog veka, doživela radikalno razaranje ne samo političkih, već i obrazovnih institucija, doprinese bržem oživljavanju istinskog filozofskog dijaloga i stvaranju neophodne atmosfere bez koje filozofija ne može da živi.

Pokrećući ciklus predavanja i diskusija o ovim problemima sa renomiranim jugoslovenskim filozofima, Institut nastoji da oživi interesovanje za ključna pitanja našeg duhovnog života i da dâ novi podsticaj razvitku praktične filozofije u našoj sredini. Nadamo se da će i ovaj tematski broj *Filozofije i društva*, koji pokušava da među vodećim jugoslovenskim filozofima otvori raspravu o ključnim problemima praktične filozofije i naše savremenosti, doprineti tom cilju.

Očekujemo autorizaciju priloga N. Miloševića i D. Mićunovića koje planiramo da objavimo u narednim brojevima *Filozofije i društva*.